

ORTAOYUNU

Tahsin KONUR

Seyircinin ortasında oynanan, tulûata dayanan, müzik, dans, taklit gibi unsurlardan da yararlanan bir geleneksel halk tiyatrosu örneğidir. Canlı oyuncularla oynandığı için, bir gölge oyunu olan Karagöz'den temelde bir farklılığı bulunmasına karşılık, bu iki tür arasında oyun dağırıcılığı, güldürme yöntemleri, kişiler ve yapı bakımından önemli benzerlikler bulunmaktadır.

Ortaoyununun kaynaklarına ilişkin çeşitli görüşler vardır. Adından yola çıkılarak, en yaygın anlamıyla seyircinin ortasında oynanan bir oyun olarak bilinir. Ancak, "orta" sözcüğü, yalnızca bir mekân bakımından değil, aynı zamanda bir süreci, ya da bir sırayı belirleme açısından da anlam taşıyabilir. Bir başka deyişle, "interlude" ya da "intermezzo" sözcüklerinde olduğu gibi "arada oynanan oyun" anlamına da gelebilir. Ancak, gene de, ortaoyunu daha çok, meydana seyircinin ortasında oynanan oyun anlamında kabul görmektedir.

Ortaoyununun *Commedia dell'arte*'ye olan benzerliğinden yola çıkılarak, bu türün Venedik ve Cenevizliler yoluyla geldiğini ileri sürenler olmuştur. Bu varsayıma göre, Türkler, izledikleri bu oyunu "Arte oyunu" olarak anmışlar, daha sonra da, benzerlikten ötürü kendi oyunlarına "Arte oyunu"nu bozarak "Orta oyunu" adını vermişlerdir. Bu varsayımı savunanlar, türkçeye italyancadan geçen tiyatro ile ilgili diğer sözcükleri de dayanak yapmaktadırlar. Örneğin; teatro-tiyatro, prova-prova, compagnia-kumpanya, pagliaccio-palyaço gibi...

Yahudilerin de ortaoyununa katkıları olduğu, çeşitli seyirlik oyunları XV. yüzyıl sonlarında ve XVI. yüzyıl başlarında İspanya'dan ve Portekiz'den getirdikleri söylenir. Bilindiği gibi, İspanya'da tek perdelik oyunlara *auto* deniliyordu. Bu terim daha çok dinsel ve didaktik oyunlar için kullanılırdı. Ancak yaygın bir terim olarak, her türlü kısa sözlü oyunu da kapsardı. Yahudiler, Türkiye'de sergiledikleri oyunlarında "Auto oyunu" adını kullanmış olabilirler. Türklerin de "Auto oyunu"nu "Orta oyunu"na çevirmiş oldukları düşünülebilir...

Ülkemizdeki seyirlik oyunların ve bu oyunlarla ilgili sözcüklerin çingeneler ve çingeneceyle de yakın bir ilişkisi vardır. Örneğin, *Maskare* sözcüğü çingenecede “ortada”, “arasında” anlamına gelir. Bu sözcük, ispanyolcada soytarılık, güldürücülük anlamına gelen *mascara*, arapçada *mashara*, Türkistan’da *maskarabas*, İran’da *meskere* sözcüklerine benzerliği nedeniyle, türkçeye çingenecedeki “ortada”, “arada” anlamıyla çevrilince *ortaoyunu* durumuna gelmiş olabilir.

Ortaoyununun “Yeniçeri ortaları”yla da ilgili olabileceği öne sürülmektedir. Çeşitli araştırmalarda oyuncuların orduyla birlikte savaşa gittikleri, savaş sırasında sultanı eğlendirdikleri, ortaoyununun “ortada oynanan oyun” anlamına gelmediği, bunun yeniçeri ortalarından ve esnaf loncalarının ordu ve donanma eğlencelerinden çıktığı, 1826’da yeniçeriliğin kaldırılması üzerine, gezginci oyuncu topluluklarının “Karagöz” oyunlarını işlemesiyle oluştuğu anlatılmaktadır.

Ortaoyununun, 16. yüzyılda bir akıl hastahanesinde, hastaları sağaltmak için oynanan oyunlardan kaynaklandığını savunan görüşler de bulunmaktadır.

Ortaoyununun kesin biçimine kavuşup bu adı almasına, ilk kez II. Mahmut’un kızı Saliha Sultan’la, Rıfat Halil Paşa’nın düğün şenliğini anlatan Saliha surnamesinde rastlanır (Sûrnâme-i Saliha). Bu metin 1834 tarihinde kaleme alınmıştır. 1836 yılında ise, II. Mahmut’un çocukları Abdülmecit ile Abdülaziz’in sunnet düğünleri ve Mihrimah Sultan’la Mehmet Sait Paşa’nın düğünleri için yapılan şenliği anlatan Lebib surnâmesinde, “Zuhurî Kolu”nun sözü edilmektedir. Zuhurî, ortaoyunu ile eş anlamda kullanılan bir deyimdir. Zaten, “zuhurî” meydana çıkmak, görünmek, belli olmak anlamına gelen “zuhûr”dan kaynaklanır. “Kol” ise oyuncu topluluğu karşılığıdır. “Kol oyunu” denince de “komedyâ” akla gelirdi. *Kol oyunu*, *meydan oyunu*, *taklit oyunu* gibi deyimler, ortaoyunu karşılığı olarak kullanılmışlardır.

Yukarıdaki açıklamaların ışığında, ortaoyununun XVI. ve XVII. yüzyıllarda sergilenen benzer nitelikteki oyunlardan çıktığını ve XIX. yüzyılda kesin biçimini aldığı söyleyebiliriz. Bu tür, XIX. yüzyıl boyunca Kavuklu Hamdi, Küçük İsmail, Abdürrezzak gibi ustalar eliyle geliştirilmiştir. Ancak, bu gelişim sürerken Batı tarzı tiyatro da ülkede yerleşmektedir. 1839 Tanzimat Fermanı, ülkede “Batılılaşma”nın başlangıcı olarak kabul edilir. Batı tiyatrosunun gelişi, ortaoyununun gelişmesini zorlaştıran bir durum yaratmıştır. Ortaoyunu kendi kural ve gelenekleri ile gelişmekteyken, Batı tiyatrosu etkisinde yeni bir değişime yönelmiştir. Bu etkilenme ve değişim sonunda, bu tür, ortaoyunu ile Batı tiyatrosunun kaynaşmasından ortaya çıkan *Tulûat Tiyatrosu* ile son biçimini alacaktır. Ortaoyuncular, Batı tiyatrosunun en çok sahnesine ve perdesine özenmişlerdir. Nitekim “Perdeli Ortaoyunu”, “Perdeli Zuhurî Kolu” gibi deyimler

sıklıkla kullanılmıştır. Hem tulûatçılar, hem de ortaoyuncular arasında “perdeliye çıkmak” deyimini benimsenmiştir.

XIX. yüzyılda Karagöz gibi ortaoyunu da, ahlâka aykırı söz ve davranışlara yer verdiği gerekçesiyle tartışma konusu yapılmıştır. Kimi aydınlar ve yazarlar ortaoyununun yasaklanmasından, kimileri repertuarının yazılı metinlere dönüştürülerek denetlenmesinden, bir bölümü ise “islah” edilerek oynatılmasından yana tavır sergilemişlerdir. Geleneksel biçimiyle ortaoyununun savunanlar azınlıkta kalmışlar, çağdaş tiyatronun gelişim süreci de, bu türün eski önemini ve seyircisini giderek yitirmesine neden olmuştur. Daha sonra ortaoyununun canlandırılması yönündeki çabalar, folklorik birer çalışma niteliğinden öteye geçememiştir. Bununla birlikte, ortaoyunu, bütün diğer geleneksel türler gibi, gerek yapı ve anlayış, gerek anlatım araçları ve tipler bakımından modern Türk tiyatrosunun birçok yazarını etkilemiştir.

Ortaoyunu seyirciyle çevrili, üstü açık bir alanda oynanırdı. Genellikle daire ya da elips biçiminde olan bu alana *Palanga* adı verilirdi. Alanın hemen dışında, giysilerin bulunduğu “sandık odası”, bu oda ile alan arasında da giriş-çıkış için kullanılan bir aralık bulunurdu. Alanda çalgıcılar için bir köşe ve dekor yerine kullanılan iki kafes paravana bulunurdu. Bu kafes paravalardan daha küçük ve çift kanatlı olana “dükkân”, daha büyük ve iki, üç hatta bazen dört kanatlı olanına “Yeni dünya” denilirdi. Seyircileri oyun alanından bir parmaklık ayırırdı. Oyunu erkek izleyiciler “mevki”den, kadın izleyiciler “kafes”ten izlerlerdi.

Ortaoyunu, Giriş, Muhavere (Söyleşme), Fasil ve Bitiş bölümlerinden oluşurdu. Bir müzik parçasıyla birlikte, eski usul (Tarz-ı kadîm) oyunlarda köçekler ve curcunabazlar sırayla rakederlerdi. Zurnanın Pişekâr havası çalmasıyla “Giriş” bölümü başlardı. Elindeki şakşakla (pastav) oyun alanına giren Pişekâr seyircileri selâmlar, onlarla ve zurnacıyla konuşur, daha sonra oyunun adını söyleyerek oyunu başlatırdı. Bundan sonra, zurna Kavuklu havası çalarken meydana Kavuklu ile Kavuklu Arkası gelirlerdi. Kimi zaman da bunlardan önce zenne takımı veya Çelebi gibi kişiler gelip, Pişekâr ile iş konuşturlardı. Kavuklu ile Kavuklu Arkası oyuna girdikleri zaman aralarında söyleşirlerdi. Çoğu kez, bu söyleşmenin sonunda aniden Pişekâr’la karşılaşır korkarlar, bu korku ve şaşkınlıkla birbirlerinin üzerine düşerlerdi. Bundan sonra, oyunun Pişekâr ve Kavuklu arasında geçen “Muhavere” (Söyleşme) bölümü gelirdi. Bu bölüm, Kavuklu ile Pişekâr arasında geçen çene yarışı niteliğindedir. Oyunun en ustalık gerektiren bölümüdür. Muhavere iki evreden oluşur. Söyleşenlerin (Kavuklu ile Pişekâr) birbirleriyle tanıdık çıkmasını konu alan ve sözlerin ters anlaşılmasının gülünç öge olarak kullanıldığı birinci evreye “arzbâr” denirdi. İkinci evresi ise “Tekerleme”dir. Tekerlemede Kavuklu Pişekâr’a sanki başından geçmiş gibi -olmayacak- bir olay anlatırdı. Ancak sonunda bu olayın bir düşünce olduğu anlaşılırdı. Karagöz’de ol-

duğu gibi, Muhavere bölümünün, ortaoyununun asıl konusuyla bir ilgisi yoktu. Araştırmacılar tarafından kırk dolayında muhavere bulunmuştur.

Tekerlemeyle birlikte Muhavere bölümü biter. Fasil denilen asıl oyun başlar. Oyun adını, Fasil bölümünde anlatılan olaydan almaktadır. Çoğu kez, Kavuklu iş aramaktadır. Pişekâr ona iş bulması için yardımcı olur. Kavuklu *Hamam* oyununda aktardır; *Pazarcular*'da sergi açar; *Fotoğrafçı*'da fotoğrafçı, *Eskici Abdi*'de ve *Kunduracı*'da eskici çırağı, *Gözlemeci*'de gözlemeci çırağı, *Yazıcı*'da yazıcı, *Büyücü Hoca*'da büyücü çömezi, *Ferhad ile Şirin*'de demirci olur. *Dükkân dekorunda gelişen olaylar dizisine koşut olarak, ikinci bir olay dizisi de zennelerin, Pişekâr aracılığı ile kiraladıkları evde, Yeni Dünya dekorunda gelişir. Bu bölümde, kendi giysileriyle ve şive taklitleriyle oyunun diğer yan tipleri de boy gösterir.*

Fasil'dan sonra çok kısa bir Bitiş bölümü gelir. Daha önce oyunu seyircilere tanıttıp sunan Pişekâr, bitirme işini de üstlenir. Seyircilerden özür diler. Gelecek oyunun adını ve yerini duyurur. Seyircileri selâmlar ve diğer oyuncularla birlikte alandan çıkar. Bu çıkış sırasında zurna ile çıkış havası çalınır.

Ortaoyununda tipler genellikle eksen kişiler, zenneler, şive farklılığı gösteren tipler, kusurlu tipler, kabadayılar, eğlendiriciler ve olağanüstü varlıklar biçiminde sınıflandırılırlar. Bunlar kalıp tiplerdir. Oyunun konusu ne olursa olsun, kendilerine özgü tavırlarını sergilerler. Çoğunun, alana girişte çalınan özel müzik parçaları vardır. Pişekâr, Karagöz'deki Hacivat'ın karşılığıdır. Oyunu başlatır, yürütür ve bitirir. Bir tür yönetmen işlevi üstlenir. Elindeki iki dilimli tahtadan şakşağı (pastav) adam dövmek, kapı açmak gibi durumlar için kullanır. Pişekâr oyunun sahneye koyucusu, yöneticisi ve baş oyuncusu olduğu için, şakşağın oyunu yürütmek, hareketleri yönlendirmek, oyunculara işlerini bildirmek gibi işlevleri de bulunmaktadır. Pişekâr'ın sırtında çevresi kürklü bir cüppe, altında çakşır, ayaklarında sarı mest, başında dört dilimli bir serpuş bulunur. Kavuklu ise Karagöz'ün karşılığıdır. Oyunun baş komiğidir. Aynı zamanda ikinci başrol işlevindedir. Dilimli kavuk, kırmızı kumaştan cüppe ve çakşır ile entari giyer. Beline şal kuşak bağlar.

Diğer tipler ise; mirasyedi, züppe ve çapkın bir tip olan *Çelebi*; erkeklerin oynadığı *Zenne*; kabadayı rollerinden *Tuzsuz*, *Matiz*, *Sarhoş*, *Külhanbeyi* ve *Efe*; *Kavuklu Arkası* olarak anılan cüce ya da kanbur; mahallenin aptalı *Denyo*; değişik şive taklitlerini gerçekleştiren *Kastamonu'lu Hirbo*, *Kayseri'li Bakkal*, *Eğirli Kasap*, *Trabzon'lu Lâz*, *Rumeli'li Arabacı*, *Kürt Bekçi*, *Arnavut Celep*, *Acem Halı Tüccarı* ile *Arap*, *Yahudi*, *Ermeni* ve *Rum*; eğlendiricilerden *Köçek*, *Çengi*, *Kantocu*, *Hokkabaz*, *Canbaz* ile olağanüstü varlıklardan *Büyücü*, *Cazular*, *Cinler* vb. den oluşur.

Araştırmalarda ortaoyununda oynanan seksen dolayında oyun adı yer alır. Bazıları aynı zamanda Karagöz oyunu olan *Balıkçılar, Ağalık, Aşık, Büyücü, Hoca, Çeşme, Ferhad ile Şirin, Pazarcılar, Hanım, Kanlı Nigâr, Mandıra, Meyhane, Orman, Bahçe, Kızlar Ağası, Kunduracı, Tahir ile Zühre* gibi fasıllardır. Ortaoyunu fasılları, Karagöz fasıllarında olduğu gibi *kâr-ı kadim* ve *nev-icad* olarak ikiye ayrılır. Kâr-ı kadim oyunlar, ortaoyunun klâsik fasıllarından, nev-icadlar ise *Telgrafçı, Fotoğrafçı* ve *Yazıcı* gibi sonradan ortaya çıkarılan fasıllardan oluşur.

Ortaoyunu metinleri, hernekadar eski yazmalarda kısmen yer alsada, basılan ilk metinler Macar Türkolog Ignác Kúnos tarafından derlenmiştir. Osman Cemal, Selim Nüzhet Gerçek gibi araştırmacıların derledikleri fasıllar yanında; Prof. Dr. Metin And, *Kavuklu Hamdi-Üç Ortaoyunu* (1962) adlı yapıtında üç oyun metni, *Geleneksel Türk Tiyatrosu* adlı kitabında da *Mahalle Baskını Yahut Şalgam Hoca* faslının metnini vermektedir. Bu konudaki en kapsamlı çalışma Cevdet Kudret'in *Ortaoyunu* (1973-75) adlı iki ciltlik yapıtıdır.

Ortaoyununun oyuncularını geleneksel usta-çırak ilişkisi içinde yetişirdi. Oyuncular, küçük yaşta girdikleri kollardan icazet (pazat) alarak kendi kollarını kurarlardı. En parlak dönemini özellikle Abdülaziz döneminde yaşıyan ortaoyunu, *Han Kolu, Zuhurî Kolu, Kirli Kol, Yaran Kolu, Çifte Kumrular Kolu* gibi kollara ayrılırdı. Oyuncuların çoğunun başka meslekleri vardı. Ancak Kavuklu Hamdi, Pişekâr Küçük İsmail, Abdi, Kel Hasan, İsmail Dümbüllü gibi büyük oyuncular yalnızca oyunculukla geçinirlerdi.

KAYNAKÇA

And, Metin. *Geleneksel Türk Tiyatrosu/Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985.

Ana Britannica. "Ortaoyunu", Ana Yayıncılık A.Ş. ve Encyclopaedia Britannica, Inc., İstanbul, 1986-89, Cilt: 17, s. 190-191.

Büyük Larousse. "Ortaoyunu", Librairie Larousse/Interpress Basın ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, Cilt: 17, s. 8910.